

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 364 + 364.4

Роман ГРЕБА

*Національна академія державного управління
при Президентіві України*

ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА ПОСЛУГА» В ТЕОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Розглядається термінологічна дискусія навколо поняття «соціальна послуга»; аналізується її нормативна та наукова інтерпретація. Підкреслюється, що в умовах реформування системи соціального захисту в Україні особливу увагу слід приділити соціальним послугам, які надаються державою, оскільки саме вони впливають на рівень життя населення, на основі якого можна опосередковано оцінити результативність державних соціальних витрат. Згідно з аналізом наукових і нормативних джерел доводиться, що не існує чітко регламентованого спектра послуг у нормативних документах, але є певні категорії людей, яким можуть бути надані соціальні послуги.

Ключові слова: соціальна послуга, соціальний захист, соціальна політика, складні життєві обставини.

Roman Greba. Approaches to the interpretation of the concept «social service» in the theory of public administration

The article deals with the terminological debate around the concept of «social service», an analysis of its regulatory and scientific interpretation. The author emphasizes that in terms of reforming the social security system in Ukraine we should focus on social services provided by the state, because social services affect living standards, on the basis of which we can indirectly estimate the effectiveness of governmental social spending. Analysis of scientific and regulatory sources leads to the conclusion that there is no clearly regulated range of services in regulatory documents, but there are certain categories of people, who may be provided by social services.

Key words: social services, social protection, social policy, difficult life circumstances.

Метою реалізації соціальної політики будь-якої держави є соціальний захист громадян, передусім тих, які потрапили у складні життєві обставини. Ефективність функціонування системи соціального захисту залежить не тільки від забезпечення соціальних гарантій, а й від якості та своєчасності надання соціальних послуг. Сучасна система соціальних послуг має відповідати потребам громадян і орієнтуватися на поліпшення якості їхнього життя [8]. В умовах реформування системи соціального захисту в Україні особливу увагу слід приділити соціальним послугам, які надаються державою, оскільки саме вони впливають на рівень життя населення, на основі якого можна оцінити результативність державних соціальних витрат.

Проблематика соціальних послуг є предметом дослідження таких вітчизняних

© Гребя Р. В., 2016

Державне управління та місцеве самоврядування, 2016, вип. 3(30)

науковців, як О. Берданова, І. Гнибіденко, В. Гошовська, К. Дубич, Л. Ільчук, М. Кравченко, Е. Лібанова, К. Міщенко, В. Скурагівський, О. Черниш та ін. Питання сутності соціальних послуг, їх спрямованості на певні категорії споживачів, засад формування політики, організації діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, досліджували зарубіжні науковці: Дж. Маккартрик, Р. Тофтсіова-Матерон та ін.

Мета статті – дослідити сутність поняття «соціальна послуга».

У цей час не сформовано однозначних наукових підходів як до визначення категорії «соціальні послуги», так і до оцінки рівня життя. У науковій літературі серед показників, що характеризують кількісний і якісний стан людського життя, нарівні з поняттям «рівень життя» вживаються поняття «добробут населення» і «якість життя» [5].

Добробут є одним із показників якості життєдіяльності населення. Вітчизняні науковці частіше надають перевагу іншим показникам якості життєдіяльності, розуміння яких є доволі суперечливим, якщо порівняти їх тлумачення різними авторами. Ми підтримуємо точку зору Т. М. Фертикової. Вона добробут розуміє як сукупність умов життєдіяльності людини (населення), які створюються під час виробництва, розподілу, обміну, споживання, формують ієрархію потреб та визначають рівень їх задоволення [14, с. 338]. Визначення динаміки добробуту є основою для прийняття управлінських рішень у соціально-економічній сфері. Вона дозволяє проаналізувати якість здійснених заходів державної політики, спрямованих на підвищення добробуту, і повинна бути аргументом для їх коригування. Добробут населення в широкому сенсі відображає задоволеність людей своїм життям з точки зору різних потреб та інтересів, які відображаються через індикатори рівня та якості життя. Інтегральними показниками добробуту населення є: як об'єктивна оцінка – зведений індекс добробуту населення; як суб'єктивна оцінка – індекс соціальних настроїв і індекс споживчих настроїв.

Якість життя в сучасних концепціях розуміють як комплексну характеристику соціально-економічних, політичних, екологічних факторів і умов існування особистості, становище людини в суспільстві. Якість життя можна розглядати за оцінкою трьох параметрів: а) рівнем доходу; б) самооцінкою; в) рівнем соціальної пов'язаності зі своєю верствою (тобто після втрати роботи зв'язки зберігаються настільки, що дозволяють досить швидко відновитися у своїй верстві). Оцінкою є інтегральний показник якості життя населення.

Поняття «рівень життя» у науковій літературі трактується по-різному залежно від цілей і завдань дослідження. Відправними моментами є: виробництво, споживання, доходи, вартість життя, споживчі нормативи і стандарти, а так само їх комбінація.

Рівень життя можна характеризувати на основі агрегованого показника – індекс людського розвитку, або індекс розвитку людського потенціалу. Таким чином, сутність соціальних послуг найбільш тісно пов'язана з показниками, що характеризують рівень життя населення. Ці послуги вперше були згадані в 70-х рр. ХХ ст. в класифікації Дж. Зінгельманна [5, с. 83]. Автор, структуруючи суспільне виробництво, виділив соціальні послуги поряд з виробничими, споживчими та розподільчими.

Незважаючи на високу актуальність дослідження сутнісних характеристик соціальних послуг та їх значущості для забезпечення конституційних гарантій з боку держави, у наукових працях їм не приділено достатньо уваги. Для більш ефективного розгляду сутності соціальних послуг необхідно дослідження не стільки безлічі існуючих на сьогоднішній день їх визначень, скільки вивчення безпосереднього переліку соціальних послуг, що надаються в Україні. До проблем дослідження належать розбіжності в переліку і визначенні соціальних послуг навіть у контексті діючих нормативних правових актів. Розглянемо, як тлумачиться поняття «соціальна послуга» в наукових працях та нормативних документах (таблиця).

Зміст поняття «соціальна послуга»

Джерело	Формулювання
Нормативно-правові акти	
Закон України «Про соціальні послуги» (2003)	Комплекс заходів із надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем [11]
Наказ Мінмолодьспорт у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 квітня 2008 р. № 1795	Форма соціальної підтримки, яка передбачає надання конкретній особі чи сім'ї комплексу соціальних послуг
Наказ Мінсоцполітики від 3 вересня 2012 р. № 5	«Соціальний супровід» визначено як соціальну послугу
Проект Закону України «Про соціальні послуги» (2015)	Дії, спрямовані на попередження виникнення складних життєвих ситуацій, надання постійної, тимчасової, періодичної, разової допомоги жінкам/чоловікам, дівчатам/хлопцям, сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, для подолання цих обставин, адаптації до них або мінімізації їх негативних наслідків [12]
Визначення науковців	
Я. С. Белєвцова	Вид діяльності, спрямованої на задоволення основних соціальних потреб людини, попередження та подолання складних життєвих обставин, які вона не здатна подолати самотужки, з метою поліпшення або відтворення її життєдіяльності, сприяння соціальній адаптації, повернення до самостійного життя [2, с. 5]
В. М. Литвиненко	Діяльність відповідних уповноважених законом суб'єктів, спрямована на відновлення нормального життя людини, що зазнала негативного впливу складних життєвих обставин, шляхом усунення такого впливу або його максимального зменшення [10]
Б. І. Сташків	Діяльність соціальних служб, спрямована на задоволення потреб особи щодо її пристосування до існуючого середовища, реабілітації та можливості жити повноцінним життям [13, с. 76]
К. В. Дубич	Сукупність заходів, що спільно формуються та вживаються органами державної влади, фізичними особами та недержавними організаціями, спрямованих на пом'якшення або подолання складних життєвих обставин, соціального становища окремих осіб чи груп населення та повернення їх до повноцінної життєдіяльності [6]

Аналізуючи наведені дані, можна зробити висновок, що в нормативних документах чітко не регламентується перелік послуг, однак визначені категорії громадян, яким можуть надаватися соціальні послуги: діти, сім'я, молодь; пенсіонери, ветерани; інваліди; інші соціальні групи, які фінансуються лише за рахунок місцевих бюджетів відповідно до ст. 91 Бюджетного кодексу України (безпритульні, звільнені з місць позбавлення волі, ВІЛ-інфіковані, групи, уразливі до ВІЛ тощо). Існує низка законів, що стосуються певних соціальних груп, наприклад: «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про сприяння соціальному

становленню та розвитку молоді в Україні», «Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей» та ін., у яких прописаний значний обсяг соціальних гарантій, у тому числі у сфері соціальних послуг.

Серед формулювань науковців можна виокремити визначення соціальної послуги як процес, гарантований з боку держави та спрямований на підтримку життєдіяльності окремих соціальних категорій населення. При цьому більшість авторських визначень побудовані на описі видів діяльності з надання соціальних послуг. Таким чином, можна зробити висновок про деяку невідповідність у розумінні сутності соціальної послуги дослідниками і визначеннями, що містяться в нормативних правових актах.

Аналіз визначень соціальної послуги також показав наявність безлічі різних формулювань, що характеризують досліджуване явище з різних боків (платність, характер діяльності, об'єкт і суб'єкт споживання). У законодавстві України визначення соціальної послуги обмежене рамками складних життєвих обставин. У сучасній науковій літературі складні життєві обставини є складником «соціальної ексклюзії». Цей термін уперше став вживатися у Франції для позначення соціально незахищених категорій населення [16]. Відповідно, соціальні послуги, покликані допомогти громадянину подолати ці обставини, потенційно можуть мати більш широкий спектр діяльності.

На сьогодні сформувалися два підходи до розуміння сутності соціальної ексклюзії:

1) французький – орієнтований на соціальну інтеграцію громадян у суспільне життя – передбачає визнання переважних прав спільнот на захист їх цілісності і вимагає поваги прав будь-яких меншин; ексклюзія розглядається як наслідок примусового соціального порядку, який служить інтересам інклюзованих;

2) англосаксонський – передбачає індивідуальну свободу і рівні права для всіх громадян, трактує соціальну інтеграцію як результат вільного вибору відносин як між індивідами, так і між індивідами і державою; соціальна ексклюзія розглядається як наслідок соціальної диференціації і економічного поділу праці і громадських сфер [1, с. 58 – 59].

Як зазначено в Європейській соціальній хартії, соціальне обслуговування і захист покликані забезпечити не тільки соціальну адаптацію громадян і їх інтеграцію в життя суспільства, для яких самотійне існування є важким з різних причин, а й добробут і всебічний розвиток сім'ї в цілому [8].

Закон «Про соціальні послуги» (редакція від 21 лютого 2016 р.) визначає складні життєві обставини як обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті [11]. Таке визначення свідчить про звужене розуміння соціальної ексклюзії в українському законодавстві, а отже, і про розуміння сутності і призначення соціальних послуг.

Якщо звернутися до основ статистики, яка ведеться на рівні України, то Класифікатор видів економічної діяльності виділяє такі напрями, що включають серед іншого і надання соціальних послуг: у розділі «Державне управління і оборона; обов'язкове соціальне страхування»: діяльність у сфері обов'язкового соціального страхування; у розділі «Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги»: надання послуг догляду із забезпеченням проживання і надання соціальної допомоги без забезпечення проживання [9]. Тобто цей документ не передбачає необхідність складних життєвих обставин для надання соціальної послуги, як того вимагають Закони України «Про соціальні послуги» і «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Таким чином, перелік соціальних послуг, означений у цих законах, не дозволяє відстежити динаміку надання цих послуг у межах існуючої в Україні системи статистичного обліку.

Існують такі визначення, що відображають позиції колективів авторів, які розглядають соціальні послуги:

– послуги, надання яких громадянам України гарантується державою на безоплатній та безповоротній основі державними установами відповідно до законодавства України;

– діяльність із соціально-економічної підтримки, надання соціально-побутових, медико-соціальних, психологічних, правових послуг, спрямованих на соціальну адаптацію;

– дія (комплекс дій, діяльності), спрямована на задоволення потреб фізичної особи та / або групи, що не спричиняє виникнення матеріального речового результату, і орієнтована на підвищення рівня життя, добробуту і життєзабезпечення;

– сукупність процесу та результату цільової діяльності органів державної влади та господарюючих суб'єктів щодо задоволення конкретної соціальної потреби мешканця, а також супутні товари, роботи, послуги, без використання яких є неможливим належне виробництво соціальної послуги [5].

Для визначення сутності і змісту поняття «соціальна послуга» необхідно звернутися до походження слова «соціальний». Але спочатку слід визначити, що сутність – це внутрішній зміст предмета, що фіксує стійкі й основні характеристики предмета. Зміст – визначальний бік цілого, сукупність його частин [3, с. 376]. Тобто сутність являє собою основну системоутворюючу характеристику, а зміст – сукупність елементів.

Соціальний (від лат. *socialis* – загальний, суспільний) – назва всього того, що пов'язано зі спільним життям людей, з різними формами їх спілкування, насамперед того, що стосується суспільства і спільності, що має суспільний характер [15, с. 429]. Але громадське життя досить тісно пов'язане з економічною, політичною ситуацією, сприйнятливим до духовного впливу, тому соціальне необхідно розглядати тільки у взаємозв'язку з цими сторонами життя суспільства. Таким чином, соціальне можна визначити як сферу відносин між людьми в суспільстві, яка піддається впливові економічних, політичних і духовних чинників.

На наш погляд, результати аналізу сучасних зарубіжних і вітчизняних підходів до розуміння сутності соціальних послуг та їх призначення свідчать про дискусійність досліджуваного питання, що в сукупності з виявленими суперечностями в нормативно-правовій базі України стосовно їх надання свідчить про необхідність перегляду визначення соціальних послуг.

Автор підтримує позицію Ф. М. Бородкіна, яка полягає в протиставленні логічної сутності соціальної послуги, прийнятої за основу соціального обслуговування в європейських концепціях соціальної ексклюзії українським уявленням про цей феномен [4]. Відмінності полягають у такому:

– український підхід орієнтований на допомогу і порятунок, а не на прагнення ясно визначити соціальні права громадянина і встановити механізм їх виконання та захисту;

– українські громадяни орієнтуються переважно на патерналістську ідеологію, чекаючи на допомогу від влади, у той час як адміністративна система не має коштів для такої допомоги.

На нашу думку, поняття соціальної послуги перш за все повинно відображати такі аспекти, як цільова спрямованість послуги, характер і кінцеві результати праці, кількість складників процесу обслуговування і складність надання послуги, форма власності господарюючого суб'єкта та відшкодування витрат на надання послуги і соціальний статус споживача. Сутність соціальної послуги, на думку автора, полягає у визначенні її як діяльності, що має всі характеристики послуги. А зміст визначається специфікою предмета і об'єкта застосування дії, тобто безпосередньою соціальною спрямованістю послуг.

Аналіз нормативно-правової бази України, поглядів учених, а також визначення

сутності і змісту категорій «соціальний» дозволяє сформулювати визначення соціальної послуги – це діяльність господарюючих суб'єктів різних форм власності щодо забезпечення населення життєво важливими благами та послугами для підтримки життєзабезпечення і підвищення рівня життя. У такому визначенні представлено розширене трактування соціальної послуги, що враховує не тільки складні життєві обставини, а й інші умови, які негативно впливають на життєдіяльність особи.

Цільова спрямованість соціальної послуги – забезпечення населення життєво важливими благами та послугами, тобто підтримка життєзабезпечення і підвищення рівня життя. Ініціатором надання таких послуг може бути як держава (орган місцевого самоврядування), так і будь-який господарюючий суб'єкт. Особливе місце в наданні соціальних послуг займає держава як ініціатор багатьох із них. Тому має сенс диференціація, виділення державних соціальних послуг.

Державну соціальну послугу можна визначити як ініційовану державою перманентну діяльність господарюючих суб'єктів різних форм власності (а також органів державної влади і місцевого самоврядування) щодо забезпечення фізичної особи (групи осіб) життєво важливими благами та послугами, гарантії на які закріплені нормативно-правовим актом відповідного рівня, на безкоштовній або пільговій основі.

З метою надання державних соціальних послуг держава акумулює грошовий фонд (бюджет) і формує державні позабюджетні фонди. Цільова спрямованість державних позабюджетних фондів – виконання їх соціальної функції (бюджети Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування). У той самий час не всі послуги, оплачувані за рахунок державного бюджету, можна віднести до соціальних, а тільки ті, які спрямовані на фізичну особу або групу осіб для забезпечення їх життєдіяльності та підвищення рівня життя.

Для раціоналізації процесу надання державних соціальних послуг, на думку експертів, необхідно визначити:

– соціально та економічно обґрунтований перелік базових соціальних послуг, що гарантуються державою на безоплатній основі, та категорії осіб, на яких вони поширюються;

– методику розрахунку максимальної вартості конкретної послуги на одного отримувача залежно від того, кому надається послуга та де вона надається [8].

Термінологічна плутанина в інтерпретації основних понять у сфері надання соціальних послуг («соціальна послуга», «складні життєві обставини», «соціальний супровід» тощо) призводить до того, що виникають проблеми з упровадженням інших важливих елементів системи соціальних послуг – оцінки потреб у соціальних послугах, розробці та використанні стандартів соціальних послуг. Унормування переліку послуг для осіб, які опинились у складних життєвих обставинах, дасть змогу підвищити адресність надання послуг, забезпечити надання соціальних послуг тим, хто їх потребує, і в конкретному обсязі.

Список використаних джерел / List of references

1. **Абрахамсон П.** Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 58 – 66 [Abrahamson P. Sotsialnaya eksklyuziya i bednost / P. Abrahamson // Obschestvennyie nauki i sovremennost. – 2001. – № 2. – S. 58 – 66].

2. **Белєвцова Я. С.** Механізм підвищення якості соціальних послуг на рівні місцевих органів влади : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Белєвцова Яна Сергіївна. – Харків, 2011. – 20 с. [Bielievtsova Ya. S. Mekhanizm pidvyshchennia yakosti sotsialnykh posluh na rivni mistsevykh orhaniv vlady : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 / Bielievtsova Yana Serhiiвна. – Kharkiv, 2011. – 20 s.].

3. **Большой** энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Москва : Сов. энцикл., 1993. – 1628 с. [Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. A. M. Prohorov. – Moskva : Sov. entsykl., 1993. – 1628 s.].

4. **Бородкин Ф. М.** Социальные эксклюзии / Ф. М. Бородкин // Социол. журн. – 2000. – № 3 – 4. – С. 23 – 32 [Borodkin F. M. Sotsialnyie eksklyuzii / F. M. Borodkin // Sotsiol. zhurn. – 2000. – № 3 – 4. – S. 23 – 32].
5. **Бурменко Т. Д.** Сфера услуг: экономика : учеб. пособие / Т. Д. Бурменко, Н. Н. Даниленко, Т. А. Туренко; под ред. Т. Д. Бурменко. – Москва : Кнорус, 2007. – Режим доступа : http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_130.html [Burmenko T. D. Sfera uslug: ekonomika : ucheb. posobie / T. D. Burmenko, N. N. Danilenko, T. A. Turenko; pod red. T. D. Burmenko. – Moskva : Knorus, 2007. – Rezhim dostupa : http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_130.html].
6. **Дубич К. В.** Державне управління соціальними послугами: термінологічний аналіз / К. В. Дубич // Державне управління: теорія та практика. – 2014. – № 1. – С. 47 – 60 [Dubych K. V. Derzhavne upravlinnia sotsialnymu posluhamy: terminolohichniy analiz / K. V. Dubych // Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka. – 2014. – № 1. – S. 47 – 60].
7. **Европейская социальная хартия**: СЕД № 163. Страсбург, 03.05.1996 г. // Совет Европы и Россия : сб. документов / отв. ред. Ю. Ю. Берестнев. – Москва : Юрид. лит., 2004. – 21 с. [Evropeyskaya sotsialnaya hartiya: SED № 163. Strasburg, 03.05.1996 g. // Sovet Evropy i Rossiya : sb. dokumentov / otv. red. Yu. Yu. Berestnev. – Moskva : Yurid. lit., 2004. – 21 s.].
8. **Звіт-моніторинг системи соціальних послуг в Україні** // Бюро соціальних та політичних розробок, 2015. – Режим доступу : <http://bureau.in.ua/downloads/social-reform/reportua.pdf> [Zvit-monitorynh systemy sotsialnykh posluh v Ukraini // Biuro sotsialnykh ta politychnykh rozrobok, 2015. – Rezhym dostupu : <http://bureau.in.ua/downloads/social-reform/reportua.pdf>].
9. **Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010, КВЕД-2012, КВЕД-2013, КВЕД-2014, КВЕД-2015, КВЕД-2016)**: Розділ 94. – Режим доступу : <http://evrovektor.com/kved/2010/129/Dijalnist-gromadskih-organizacij> [Klasyfikatsiia vydiv ekonomichnoi diialnosti (KVED-2010, KVED-2012, KVED-2013, KVED-2014, KVED-2015, KVED-2016): Rozdil 94. – Rezhym dostupu : <http://evrovektor.com/kved/2010/129/Dijalnist-gromadskih-organizacij>].
10. **Литвиненко В. М.** Соціальні послуги у сфері соціального захисту населення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Литвиненко В. М. ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2012. – 20 с. [Lytvynenko V. M. Sotsialni posluhy u sferi sotsialnoho zakhystu naselennia : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk / Lytvynenko V. M. ; Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. – Kharkiv, 2012. – 20 s.].
11. **Про соціальні послуги** : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15 [Pro sotsialni posluhy : Zakon Ukrainy vid 19 cherv. 2003 r. № 966-IV. – Rezhym dostupu : www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15].
12. **Про соціальні послуги** : проект Закону України від 18 верес. 2015 р. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=178679 [Pro sotsialni posluhy : proekt Zakonu Ukrainy vid 18 veres. 2015 r. – Rezhym dostupu : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=178679].
13. **Сташків Б. І.** Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. / Сташків Б. І. – Київ : Знання, 2005. – 405 с. – (Вища освіта XXI століття) [Stashkiv B. I. Teoriia prava sotsialnoho zabezpechennia : navch. posib. / Stashkiv B. I. – Kyiv : Znannia, 2005. – 405 s. – (Vyshcha osvita XXI stolittia)].
14. **Фертікова Т. М.** Дослідження динаміки добробуту населення України / Т. М. Фертікова // Бюл. Міжнар. Нобелів. економ. форуму. – 2010. – № 1(3), т. 2. – С. 338 – 346 [Fertikova T. M. Doslidzhennia dynamiky dobrobutu naselennia Ukrainy / T. M. Fertikova // Biul. Mizhnar. Nobeliv. ekonom. forumu. – 2010. – № 1(3), t. 2. – S. 338 – 346].
15. **Финансовый энциклопедический словарь**. – Москва : Инфра-М, 1998. – 840 с. [Finansoviy entsiklopedicheskiy slovar. – Moskva : Infra-M, 1998. – 840 s.].
16. **Rodgers, G., Gore, Gh., Figueiredo, J.** (Eds). (1994). Introduction: Markets, citizenship and local exclusion II Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses I International Institute for labor studies. United Nations development program, Geneva.

Надійшла до редколегії 12.09.16